

ΓΥΡΩ ΣΤΑ 1880: ΟΙ ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ

1

Ἡ λογοτεχνική περίοδος πού ἀρχίζει στά 1880 δέν τερματίζεται βέβαια μηχανιστικά μέ τούς Βαλκανικούς πολέμους. Τέτοιες αὐστηρές ὀριοθετήσεις ἐλάχιστα ἰσχύουν γιά φαινόμενα πνευματικά. Ἡ δυναμική ἑνός ρεύματος, μιᾶς γενιᾶς, ἀκόμα καί ἑνός αἰσθητικοῦ ἢ ἰδεολογικοῦ κλίματος, πολύ δύσκολα περικλείεται ἀνάμεσα σέ δύο χρονολογίες. Ἔτσι, ὅ,τι ἀρχίζει ἢ γενιά τοῦ 1880 προεκτείνεται σέ διάστημα πολύ μεγαλύτερο ἀπό μιά τριακονταετία, ἐνῶ, μέσα στήν περίοδο πού ἐξετάζουμε, ἐμφανίζονται, ὅπως πάντα, φαινόμενα μέ ἰδιότυπο χαρακτήρα: πρόκειται γιά τίς γνωστές αὐτές φυγόκεντρες δυνάμεις πού, ἀντιστάσεις στό κυρίαρχο πνεῦμα μιᾶς ἐποχῆς, διακόπτουν ἢ ἀλλοιώνουν τήν ἱστορική συνέχεια. Ἀλλά ἂν οἱ ἐπιβιώσεις τοῦ παρελθόντος, στήν περίπτωση αὐτή, παρουσιάζουν μικρότερη σημασία, ἀποφασιστικότερες εἶναι ὅπωςδήποτε οἱ ἀναγγελίες τοῦ μέλλοντος: ἔχουμε νά κάνουνε μέ μηνύματα πού θά ὀλοκληρωθοῦν ἢ θά φτάσουν στόν προορισμό τους ἀργότερα. Μιά χρονική περίοδος, λοιπόν, ἐνδιαφέρει ὄχι μόνο γιά ὅ,τι ἐπιβάλλει ἢ ἀποβάλλει, ἀλλά καί γιά ὅ,τι σπερματικό ἢ ἐμβρυακό κλείνει μέσα της. Ἐπειτα, οἱ πορεῖες τῶν προσώπων ποικίλλουν. Ὁ Παλαμᾶς ἢ ὁ Ψυχάρης διαγράφουν τήν κύρια καμπύλη τους ὡς τόν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Μερικές ἀπό τίς μείζονες φυσιογνωμίες τοῦ αἰῶνα μας (ὁ Καβάφης, ὁ Σικελιανός, ὁ Καζαντζάκης, ὁ Βάρναλης) βρίσκονται ἀκόμα, στή δεκαετία τοῦ 1900, σέ πλήρη ἐξέλιξη.

Ἐχει ἤδη ἀναφερθεῖ ἡ ἔννοια τῆς γενιᾶς· ἔννοια ἀμφιλεγόμενη, κάποτε σχηματική, συχνότερα ὠστόσο, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ 1880, προσδιοριστική μιᾶς ἐξόρμησης συλλογικοῦ χαρακτήρα. Ἄς μή λησμονοῦμε, στό σημεῖο αὐτό, πώς ὅ,τι συν-

δέει τούς συνηλικιωτες λογίους δέν εἶναι τόσο οἱ κοινές ἀπαντήσεις ὅσο τά κοινά ἐρωτήματα. Καί, γιά νά μείνουμε στή γενιά τοῦ 1880: εἶναι φανερό πώς ἡ στροφή πραγματοποιεῖται κάτω ἀπό τήν πίεση νέων ἀναγκῶν. Τήν ὥρα ὅπου τελειώνει μιᾶ ἐποχή καί ὁ ρομαντισμός ἀδυνατεῖ νά ξεπεράσει τήν κρίση του, παρουσιάζονται κιόλας, τόσο στόν διεθνή ὅσο καί στόν ἑλληνικό χῶρο, οἱ πρόσφοροι ὄροι τῆς ἀλλαγῆς. «Ἐποχή τοῦ φιλελευθερισμοῦ», κατά τόν χαρακτηρισμό τοῦ Β. Croce, ἡ περίοδος ὡς τόν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο ἐγγυᾶται τήν ἰσορροπία, τή σταθερότητα, ἀκόμα καί τήν ἀνανεωτική ὁρμή τῶν ἀστικῶν καθεστώτων στήν Εὐρώπη. Τό ὀρθολογικό πνεῦμα κυριαρχεῖ: θετικισμός, ἐμπειρισμός, ἐπιστημονισμός. Ὡς διάδοχοι τοῦ ρομαντισμοῦ ἐμφανίζονται καινούρια λογοτεχνικά κινήματα: ὁ ρεαλισμός καί ὁ νατουραλισμός στήν πεζογραφία, ὁ παρνασσιζμός καί ὁ συμβολισμός στήν ποίηση.

Ὅ,τι χρειάζεται, λοιπόν, πρῶτα-πρῶτα ἡ ἑλληνική λογοτεχνία, γύρω στά 1880, εἶναι ν' ἀναπροσαρμόσει τούς στόχους της καί τήν ἔκφρασή της σύμφωνα μέ τά νέα δεδομένα —δεδομένα ταυτόχρονα κοινωνικοπολιτικά καί ἰδεολογικά, ἔθνικά καί ὑπερεθνικά, αἰσθητικά καί ἐπιστημονικά. Κυρίαρχη ἔννοια τῆς ἐποχῆς, ἡ ἐξέλιξη δέν εἶναι ἀλληλένδετη μέ τή μεταρρυθμιστική πρωτοβουλία καί τόν ἀνακαινιστικό παλμό; Μιά πρώτη τομῆ πραγματοποιεῖ, μέ τήν ἐπιβολή τῆς δημοτικῆς, ἡ ἀγωνιστική παρουσία τοῦ Ψυχάρη (*Τό ταξίδι μου*, 1888). Θά ἔλεγε κανεῖς πώς ὁ,τι προέχει εἶναι ἡ δημιουργία ἑνός κατάλληλου ἐπικοινωνήματος, ἱκανοῦ νά ἑναρμονισθεῖ μέ τήν κυρίαρχη λαϊκιστική βάση. Ὁ Ψυχάρης συμπληρώνει τόν Ν. Γ. Πολίτη.

«Ἡ ἀγάπη τῆς λαϊκῆς ζωῆς προηγήθηκε ἀπό τήν ἀγάπη τῆς λαϊκῆς γλώσσας. Ἐπειτα ἐνώθηκαν, συμβαδίσανε, κι οἱ δύο μαζί ἀποτελέσανε τό δημοτικισμό» (Γρ. Ξενόπουλος).

Ἔτσι τό πρῶτο πράγμα πού προϋποθέτει ἡ στροφή πρὸς τό παρόν εἶναι ἡ ἐξισορρόπηση τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης μέ τό ἀντικείμενό της, ἡ ἄρμονία τοῦ σημαίνοντος μέ τό σημαινόμενο. Ἄδιάφορο ἄν, πολλές φορές, ἡ ἀπλοϊκή περιβολή τοῦ λαογραφισμοῦ ἐπιβάλλεται σάν ἕνα νέο εἶδος εἰδυλλιακῆς Arcadia. Ὁ Δροσίνης χαρακτηρίζει τίς μουσες του «ψαροπούλες καί βοσκοῦλες». Ὁ Μαβίλης ἀποκαλεῖ τή δημοτική «σεμνή χωρια-

τοπούλα». Βρισκόμαστε, πρώτα απ' όλα, μπροστά σ' ένα υπαίθριο σκηνικό όπου ο λόγιος μπορεί νά μὴν ταυτίζεται πάντοτε, ὅπως ὁ Κρυστάλλης, μὲ τὸν λαϊκὸ τραγουδιστὴ, διαπνέεται ὁμως ἀπὸ ἕναν βαθύ σεβασμὸ γιὰ ὅ,τι ἀντανακλᾷ στὴ συνείδησή του, ὡς δημιουργικὴ παρουσία, ἢ ἔννοια Λαός.

Δημοτικιστικὴ παράδοση καὶ δημοτικὴ λαλιά, ἠθογραφία, λαογραφία καὶ λαϊκισμὸς, συνθετικὴ ἀξιοποίηση τοῦ παρελθόντος, ξεπέρασμα τῆς ρομαντικῆς θρηνηλογίας καὶ ἀμετροπέπιας, στροφή πρὸς τὸ πραγματικὸ, πρὸς τὸ ἐπίκαιρο καὶ τὸ καθημερινό, ἀντικατάσταση τῆς φαντασίας μὲ τὴν ἐμπειρία, τὴ μνήμη καὶ τὴν παρατήρηση, ἀναπροσαρμογὴ πρὸς τὰ νέα εὐρωπαϊκὰ ρεύματα: νὰ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς βασικοὺς στόχους τῆς στροφῆς τοῦ 1880. Ἐκτὸς μίαν ἀποψη, ἢ καινούρια λογοτεχνία ἀνατοποθετεῖ τίς ἔννοιες τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Πραγματικά, βρισκόμαστε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τίς μεγάλες διάρκειες τῶν ἱστορικῶν ἀφηγήσεων, πολὺ μακριὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ τίς φυγές σὲ μυθικοὺς ἢ ἀγνωστους τόπους. Ἐκτὸς ἀδιάκοπα μεταβαλλόμενο, τὸ ρομαντικὸ σκηνικὸ τῆς φαντασίας δέν ἔχει πιά παρὰ ν' ἀκινητοποιηθεῖ, σύμφωνα μὲ τίς στατικὲς, φωτογραφικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ νατουραλισμοῦ. Στὴ θέση τοῦ «ἄλλοῦ» καὶ τοῦ «ἄλλοτε» ἐμφανίζεται τὸ «ἐδῶ» καὶ τὸ «τώρα».

Μποροῦμε ὁμως, παρ' ὅλα αὐτὰ, νὰ μιλάμε γιὰ ρήξη; Τίποτε δέ θὰ ἦταν πιο ἀυθαίρετο ἢ μηχανιστικὸ. Στὴν οὐσία, ὅ,τι πραγματοποιεῖ ἢ γενιὰ τοῦ Παλαμᾶ ἐγγράφεται, κατὰ μεγάλο ποσοστὸ, σὲ μιά δυναμικὴ τοῦ παρελθόντος, ὅπως θὰ ἐγγραφεῖ καὶ σὲ μιά προοπτικὴ τοῦ μέλλοντος: οἱ ἀλλοιώσεις τῶν πνευματικῶν συστατικῶν εἶναι συχνότερες ἀπὸ τίς ἀπώλειές τους. Ὑστερα, τὸ φαινόμενο πού ὀνομάζεται ρομαντισμὸς (καὶ πού, λειτουργικά, θὰ μποροῦσε νὰ περιλάβει ὅποιαδήποτε συλλογικὴ ἔξαρση) εἶναι εὐρύτερο καὶ διαρκέστερο ἀπ' ὅ,τι φαίνεται νὰ τερματίζεται γύρω στὰ 1880. Συνεχιστὴς τοῦ Σπ. Ζαμπέλιου καὶ τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ὁ Νικόλαος Πολίτης δέν προεκτείνει τὸ ἴδιο ρομαντικὸ ὄραμα ὑποκαθιστώντας τὸν ἱστορισμὸ μὲ τὴ λαογραφία; Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, οἱ διάρκειες ὑπερκαλύπτουν τίς ρήξεις. «Εἶναι ρομαντικοί! Ρομαντικοί! Ρομαντικοί!», ἔλεγε γιὰ τοὺς Ἀθηναίους συναδέλφους του, στὰ 1932, ὁ Καβάφης.

Ἐκτὸς τὸ πρόβλημα εἶναι, κάθε φορά, νὰ ξέρουμε τί συγκε-

κριμένες ποιότητες και ποσότητες συστατικῶν περιέχουν οί λέξεις. Γιατί, βέβαια, ρομαντικοί μέ τήν ἔννοια τοῦ Δ. Παπαρηγόπουλου ἢ τοῦ Ἰ. Βαλαωρίτη δέν μποροῦν πιά νά εἶναι οί ποιητές τῆς «Νέας Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς». Ἄλλος εἶναι ὁ προορισμός τους: νά ὀδηγήσουν στήν ἀποδραματοποίηση, στή συμφιλίωση μέ τήν πραγματικότητα, στήν προσγείωση, στήν προσαρμογή. Ζήτημα χρονικῆς ἀλλαγῆς τοῦ ρήματος (ἀπό τόν ἀόριστο ἐρχόμαστε στόν ἐνεστώτα) καί, κυρίως, ζήτημα ἀλλαγῆς τοῦ τόνου (τά δάκρυα γίνονται χαμόγελα). Ἀπό τό 1880 κιόλας, οί *Γέλωτες* τοῦ Δημητρίου Κόκκου συνδυάζονται μέ τήν εὐφροσύνη, καί λυρικότερη, διάθεση τῶν *Στίχων* τοῦ Νίκου Καμπᾶ:

*Τά μάτια μου νά δεῖ θολά
κανεῖς μήν περιμένει,
πάντα τό στόμα μου γελᾷ.*

Ἐπίσης ὑπάρχουν βέβαια καί οί συγκεκριμένοι παράγοντες τῆς ἀλλαγῆς. Δύο φωτισμένοι δημοσιογράφοι τῆς Πόλης, ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης (1848-1920) καί ὁ Κλεάνθης Τριαντάφυλλος (1850-1889), ἐκδίδουν στήν Ἀθήνα τά κατάλληλα σατιρικά ἔντυπα πού θ' ἀνοίξουν τίς στήλες τους στούς νέους ποιητές τοῦ 1880: τόν *Ραμπαγᾶ* (1878-1889) καί τό *Μή χάνεσαι* (1880-1883). Ἐνας ἐκδότης, ὁ Λάμπρος Κορομηλᾶς, τυπώνει πρόθυμα σέ διβλία τά καινούρια ποιητικά δημιουργήματα. Στό μεταξύ, ἀπό τό 1876 κυκλοφορεῖ ἡ *Ἐστία*, τό σημαντικότερο ἔντυπο γιά τήν παρουσίαση τῆς νέας λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Ἀλλά καί οί ἐφημερίδες πρωτοστατοῦν· ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω μόνο τήν «Ἀκρόπολη» (ἐκδίδεται τό 1883) τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη.

Φυσικά, αὐτή ἡ ἐξόρμηση τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου, γύρω στά 1880, δέν εἶναι τυχαῖο γεγονός. Ὑστερα ἀπό τοὺς ρομαντικούς κλυδωνισμούς μισοῦ αἰῶνα, ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἡρεμότερης πορείας ἐπιβάλλεται ἀπό τήν ἴδια τήν κοινωνική δομή, τή μορφή καί τό στάδιο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ρευστή καί ἀκαθόριστη ὡς τώρα, ἡ ἑλληνική ἀστική πραγματικότητα προβάλλει ἀνάγλυψη σέ μιᾶ στιγμή ὅπου οί δυνατότητες ἐκβιομηχάνισης, οί εἰσαγωγές κεφαλαίων καί οί ἐπιστροφές πολλῶν πλουσιῶν ὁμογενῶν δημιουργοῦν βάσιμες ἐλπίδες γιά τό μέλλον. Ἀρχίζει μιᾶ περίοδος ἀνόδου καί ὀρμῆς· ἄς ποῦμε, ἡ ἐποχή τοῦ Χ. Τρικούπη.

Ἐάν ἡ Μεγάλη Ἰδέα διατηρεῖ ἀκόμα τή δυναμική της, ἀναπτύσσονται ὁμως παράλληλα, σάν ἀντίβαρο στίς ὑποσχέσεις τοῦ μυθικοῦ αὐριο, οἱ ρεαλιστικές ἀξιώσεις τοῦ σήμερα: ἡ εὐζωία, ἡ χαρά, ἡ αὐτάρκεια. Νέοι καιροί, νέες ἀνάγκες. Τά πάντα συντείνουν σέ μιά ἀμεσότερη ἐπαφή μέ τά πράγματα. Εἶναι ἡ στιγμή τῆς ἐπικαιρότητας, τῆς περιέργειας, τῆς πληροφόρησης: ἡ στιγμή τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου. Στραμμένη πρός τό παρόν, μιά νέα πρακτική κοινωνία χρειάζεται ὁλοένα καί περισσότερες βεβαιότητες, ὁλοένα καί λιγότερες αὐταπάτες. Δέν εἶναι καιρός ν' ἀφαιρεθοῦν, μαζί μέ τά παραφουσκωμένα αἰσθήματα, καί ὅλοι οἱ περιττοί ὄγκοι; Τό μυθιστόρημα δίνει τή θέση του σέ μικρότερες ἀφηγηματικές μορφές: στό διήγημα καί στό χρονογράφημα. Οἱ μεγάλες ποιητικές συνθέσεις ἀντικαθίστανται ἀπό τό σύντομο, λυρικό ἢ σατιρικό, στιχούργημα. Πρόκειται γιά σμικρύνσεις προσαρμοσμένες ὄχι μόνο στίς δυνατότητες τοῦ περιοδικοῦ καί ἡμερησίου τύπου, ἀλλά καί στίς ἀνάγκες τοῦ ἐπικαιροῦ, τοῦ ἄμεσου, τοῦ πραγματικοῦ.

Ἐὼστόσο αὐτή ἡ συνάρτηση τῶν κοινωνικῶν μέ τίς λογοτεχνικές ἐκδηλώσεις ἔχει πολύ μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅ,τι φαίνεται σ' ἕνα πρῶτο κοίταγμα. Γιατί ἂν ἡ ἀστική ὀργάνωση μιᾶς κοινωνίας σημαίνει καί ἄλλα πολλά, σημαίνει ὁμως καί μιά στενότερη σύνδεση τοῦ συγγραφέα μέ τό κοινό, χάρις στήν ἀνάπτυξη τῶν μαζικῶν μέσων ἐπικοινωνίας. Ἐτσι ὁ κύκλος τῶν ἐξαρτήσεων ὁλοκληρώνεται. Ἐνας νέος τύπος λογοτέχνη διαμορφώνεται μέσα στά γραφεῖα τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων. Ἐπαγγελματικά δεμένος μέ τό λειτούργημα του, βρίσκεται πιό κοντά στό γοῦστο τοῦ μεγάλου κοινοῦ, στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπικαιρότητας, στίς πολιτικές, γλωσσικές καί ἄλλες ἐπιλογές (ἢ μή ἐπιλογές) τῆς στιγμῆς. Ἐάν τά φαινόμενα ἐπιταχύνονται μετά τό 1880, εἶναι γιατί τό ἰδεολογικό ἐποικοδόμημα καί ἡ κοινωνική βάση ἀποκτοῦν ὄλο καί περισσότερους ἄξονες ἐπαφῆς. Ὁ λαογραφισμός ἀνταποκρίνεται ἄμεσα στίς ἐμπειρίες καί στά ἐνδιαφέροντα τοῦ μέσου ἀναγνώστη ἢ θεατῆ. Ἡ ἀποδραματοποίηση εὐνοεῖται σημαντικά ἀπό τήν ἐλαφρῆ δημοσιογραφική εὐθυμογραφία καί τίς θεατρικές προτιμήσεις τοῦ κοινοῦ (δραματικό εἰδύλλιο, κωμειδύλλιο, ἐπιθεώρηση). Ἐὼταν μιᾶμε γιά τή γενιά τοῦ 1880, ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι οἱ μεγάλες δημιουργικές προσπάθειες εἶναι ἐλάχιστες καί ὅτι τά τυπικά γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς

φανερώνονται αδρότερα στήν πληθωρική παρουσία τῶν μέσων ὄρων: τοῦ Κόκκου καί τοῦ Κορομηλά, τοῦ Σουρή καί τοῦ Ἄννι-νου, τοῦ Σκόκου καί τοῦ Τσοκόπουλου, τοῦ Πολέμη καί τοῦ Στρατήγη, τοῦ Πάπ καί τοῦ Δημητρακόπουλου.

Πῶς ἄλλωστε δημιουργεῖται ἓνα σημαντικό ἔργο, ἂν ὄχι σέ σχέση, δηλαδή σέ παραλληλία ἢ ἀντίθεση, μέ τίς χαμηλές ἐπιδόσεις τοῦ καιροῦ του; «Φαίνεται ὅτι ἡ πρωτοτυπία ἑνός ἰδιοφυοῦς ἀνθρώπου εἶναι σάν ἓνα λουλούδι, μιά κορυφή πού ὑψώνεται πάνω στό ἴδιο ἐγώ τῶν μέτριων ταλέντων τῆς γενιᾶς του», γράφει ὁ Marcel Proust. Θά μπορούσαμε νά σκεφθοῦμε τόν Παλαμά: πάνω στά ἐρείπια τοῦ ἀθηναϊκοῦ ρομαντισμοῦ χτίζει καί αὐτός μέ τά ἴδια ὑλικά τῶν συγχρόνων του, ξεχωριστός καί συνάμα ἀξεχώριστος ἀπό τούς ἄλλους, μοναχικός καί ταυτόχρονα «συνοδοιπóρος» τοῦ Δροσίνη. Ζήτημα ἀτόμων καί ζήτημα καιρῶν. Οἱ συλλογικές νοοτροπίες καί συμπεριφορές δέν ἀποκλείουν τίς ἀντιθέσεις: τό βόλεμα, ἡ καλοπέραση καί ἡ εὐκολία ζευγαρώνονται μέ τόν μόχθο, τή δημιουργία καί τήν ὀρμή.

Μιά ματιά στή θεματολογία τῆς γενιᾶς τοῦ 1880 θά μᾶς ὀδηγοῦσε ἀσφαλῶς σέ χρήσιμα συμπεράσματα. Ἐπιδιώνουν, βέβαια, σ' ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο, τά κυριότερα μοτίβα τοῦ ρομαντισμοῦ: ἡ πατρίδα, ἡ φύση, ὁ ἔρωτας, ἡ ἱστορία. Ἀλλά μέ πόσες ποιοτικές διαφορές! Ἔτσι ἡ πατρίδα παρουσιάζεται ταυτόχρονα σάν εὐρύτερη ἐθνική ἰδέα καί σάν στενότερος ἐμπειρικός χῶρος τοῦ δημιουργοῦ· παράδειγμα τά *Τραγούδια τῆς πατρίδος μου* (1886) τοῦ Παλαμά. Ἡ φύση, ἀντικείμενο περιγραφῆς ἢ θαυμασμοῦ, συμβολικό πλαίσιο μιᾶς προαστικῆς ἢ ἐξωαστικῆς σκηνογραφίας, προσεγγίζεται μέ ἀκριβεία καί γνώση, πιστοποιώντας τήν παρουσία τοῦ παρατηρητῆ. Ὁ ἔρωτας δέν ταυτίζεται πιά μονότονα μέ τόν θάνατο καί τήν ἀποτυχία· γίνεται ἐρωτοτροπία, παιχνίδι, διασκέδαση, ἐκπληρωμένη χαρά τῶν αἰσθήσεων.

Ἀλλά ἡ θεματική πρωτοτυπία τῆς γενιᾶς τοῦ 1880 φανερῶνεται χαρακτηριστικότερα ὄχι τόσο στήν πυκνότητα τῶν λαογραφικῶν μοτίβων, ὅσο στήν παρουσία τοῦ σπιτιοῦ καί τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Τίποτε πῖο φυσικό: σέ μιά στιγμή ἀστικῆς ἀναδιάρθρωσης τῆς κοινωνίας εἶναι ἐπόμενο ἡ λογοτεχνία ν' ἀντανακλᾷ ὅ,τι ἀποτελεῖ κιόλας οὐσιαστικό ἐμπειρικό δεδο-

μένο ή ιδεολογική σκόπευση. Τό σημαντικότερο περιοδικό τής εποχής ονομάζεται *Έστία*. Ὡς θυμηθοῦμε, ανάμεσα στά άλλα, καί τόν χαρακτηριστικό τίτλο μιᾶς συλλογῆς τοῦ Γ. Στρατήγη: *Τραγούδια τοῦ σπιτιοῦ* (1901). Ἐποδραματοποιημένος χώρος, τό σπίτι ἀνοίγει διάπλατες τίς πόρτες του στή χαμηλόφωνη οἰκειότητα καί στή θαλπωρή, ἐνῶ παράλληλα συνδέεται καί μέ μιάν ἄλλη παρουσία πού θά τήν δοῦμε νά κυριαρχεῖ ὀλοένα καί περισσότερο μετά τό 1880: τήν παρουσία τοῦ παιδιοῦ. Καί δέν πρόκειται μόνο γιά τό παιδί-θέμα, γιά ὅ,τι, ἄς ποῦμε, θρηνεῖ ὁ Παλαμᾶς στόν *Τάφο* ἢ ἐξυμνεῖ ὡς ἀκροατήριο τοῦ βιολιοῦ στόν *Δωδεκάλογο τοῦ γύφτου*. Πρόκειται, ἀκόμα, γιά τό παιδί-ἀναγνώστη, ἀντικείμενο ἀγωγῆς καί παιδείας, πρὸς τό ὁποῖο θά στραφοῦν μέ ἰδιαίτερη φροντίδα ἀρκετοί ποιητές καί πεζογράφοι (Βιζυηνός, Κουρτίδης, Πάλλης, Πολέμης, Δροσίνης, Δέλτα, Παπαντωνίου, Σπεράντσας κ.ἄ.). Σπίτι-οἰκογένεια-παιδί: ὁ χώρος γίνεται οἰκεῖος, στενός, ἀστικός.

Ἐπάρχουν βέβαια, σέ ἀντίθεση, ὅλοι οἱ ἀνοιχτοί ὀρίζοντες τῆς ὑπαίθρου, καταξιωμένοι ἀπό τή λαογραφία καί τή μελέτη τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Ὡς τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ἡ πόλη προβάλλει σπάνια στή λογοτεχνία: σέ κάποια πεζογραφήματα τοῦ Βικέλα, τοῦ Ροῖδη ἢ τοῦ Ξενόπουλου, σέ στίχους σάν τοῦ Μιχ. Ἀργυρόπουλου (Σμύρνη) ἢ τοῦ Ζ. Παπαντωνίου (Παρίσι), στίς ἀθηναϊκές συνοικιακές ἠθογραφίες τοῦ Βουτυρά ἢ τοῦ Χρηστομάνου. Ἡ καθαφική Ἀλεξάνδρεια δέν ἔχει ἀκόμα ἐπιβάλλει τήν παρουσία της· ἡ Ἀθήνα μόλις ἀρχίζει νά γίνεται μεγάλο ἀστικό κέντρο. Κυρίαρχες σκηνογραφίες, τό χωριό καί ἡ ἐπαρχία παρουσιάζουν μιᾶ εἰκόνα ζωῆς λίγο ἢ πολύ στατική. Μέσα στό ἴδιο τοπικό καί πολιτισμικό πλαίσιο οἱ ἀνθρώπινες συμπεριφορές ἀναπαράγονται δίχως σημαντική ποικιλία, γιά ν' ἀποδείξουν τή διάρκεια καί τή μονιμότητά τους. Χωρίς τήν προοπτική τῆς ἀλλαγῆς, ἡ ἐπανάληψη εἶναι ὁ ὑπέρτατος προαιώνιος νόμος.

Καί ὅμως, παρ' ὅλα αὐτά, ἡ λογοτεχνία δέν παύει ν' ἀπεικονίζει (πολλές φορές καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς προθέσεις τῶν δημιουργῶν της) μερικά δυναμικά στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ· παράδειγμα τό θέμα τοῦ μισεμοῦ, συνδεδεμένο ὄχι μόνο μέ τήν παράδοση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἀλλά καί μέ τή σύγχρονη μεταναστευτική πραγματικότητα.

Ἐξάλλου τό θέμα αὐτό ἀπό τή μιά μεριά ἀπηχεῖ τίς συχνές ἐμπειρίες τῶν λογοτεχνῶν πού ξενιτεύονται καί ἀπό τήν ἄλλη ἐκφράζει τή σχέση τους μέ τήν τέχνη καί τή ζωή μέσα στήν κοινωνία ὅπου ζοῦν. Ὅταν ὁ Νίκος Καμπᾶς φεύγει ἀπό τήν Ἀθήνα, ὁ φίλος του Κωστής Παλαμᾶς τοῦ εὐχεται (Ἀπρίλιος 1879) ὄχι μόνο ἐπιτυχία στήν ποίηση ἀλλά καί:

*Χρήματα, φίλε, χρήματα! ὅταν βαστᾶ τό ἴσο
πουγγί γεμάτο, τραγουδεῖ κ' ἡ Μοῦσα πειό γλυκά!*

ἐνῶ, τόν ἴδιο καιρό, σ' ἓνα λυρικό τραγούδι τοῦ Δροσίνη, ἀφιερωμένο καί πάλι στόν Καμπᾶ, τό αἶσθημα ζευγαρώνεται μέ τό πρακτικό πνεῦμα:

*Πήγαινε στά ξένα τύχη νά ζητήσης,
σάν παιδί μὴν κάνης· σ' ἀγαπῶ πολύ,
ὅμως, ὅμως πρέπει πρῶτα νά πλουτίσης.*

Ἀστεῖα ἢ σοβαρά, τά πράγματα λέγονται, τά ταμπού παραδιάζονται. Κάτι ἔχει ἀλλάξει στίς νοοτροπίες. Μιά νέα γενιά, πρακτικότερη, ἐκφράζει τά καινούρια αἰτήματα τῆς ἐποχῆς. Θά εἶναι ταυτόχρονα μιά γενιά ἀνακαινιστικῆς ὁρμῆς καί πληθωρικῆς εὐκολογραφίας, δημιουργικοῦ μόχθου καί ρουτινιέ-ρικού ἐφησυχασμοῦ.

Ἐξάλλου τό θέμα αὐτό ἀπό τή μιά μεριά ἀπηχεῖ τίς συχνές ἐμπειρίες τῶν λογοτεχνῶν πού ξενιτεύονται καί ἀπό τήν ἄλλη ἐκφράζει τή σχέση τους μέ τήν τέχνη καί τή ζωή μέσα στήν κοινωνία ὅπου ζοῦν. Ὅταν ὁ Νίκος Καμπᾶς φεύγει ἀπό τήν Ἀθήνα, ὁ φίλος του Κωστής Παλαμᾶς τοῦ εὔχεται (Ἀπρίλιος 1879) ὄχι μόνο ἐπιτυχία στήν ποίηση ἀλλά καί:

*Χρήματα, φίλε, χρήματα! ὅταν βαστᾶ τό ἴσο
πουγγί γεμάτο, τραγουδεῖ κ' ἡ Μοῦσα πειό γλυκά!*

ἐνῶ, τόν ἴδιο καιρό, σ' ἓνα λυρικό τραγούδι τοῦ Δροσίνη, ἀφιερωμένο καί πάλι στόν Καμπᾶ, τό αἶσθημα ζευγαρώνεται μέ τό πρακτικό πνεῦμα:

*Πήγαινε στά ξένα τύχη νά ζητήσης,
σάν παιδί μὴν κάνης· σ' ἀγαπῶ πολύ,
ὅμως, ὅμως πρέπει πρῶτα νά πλουτίσης.*

Ἀστεῖα ἢ σοβαρά, τά πράγματα λέγονται, τά ταμπού παραβιάζονται. Κάτι ἔχει ἀλλάξει στίς νοοτροπίες. Μιά νέα γενιά, πρακτικότερη, ἐκφράζει τά καινούρια αἰτήματα τῆς ἐποχῆς. Θά εἶναι ταυτόχρονα μιά γενιά ἀνακαινιστικῆς ὁρμῆς καί πληθωρικῆς εὐκολογραφίας, δημιουργικοῦ μόχθου καί ρουτινιέ-ρικού ἐφησυχασμοῦ.